

Quaderns de
la Selva, 12
2000

CENTRE D'ESTUDIS
SELVATANS

*Les Sentències
Cathòliques del
diví poeta Dant
i la difusió de
la Divina Comèdia
a la Corona d'Aragó
en els segles XV i XVI*

RAFEL BADIA MAS

COM a conclusió al seu judici sobre l'obra de Jaume Ferrer de Blanes, el doctor Rubió escrivia: «Les "Sentències" són el testimoni més expressiu del coneixement de Dant a Catalunya després de la traducció d'Andreu Febrer».¹ Aquesta afirmació deixa en un lloc massa elevat la importància de les *Sentències* dins de la difusió de l'obra de Dante a la Corona d'Aragó, ja que entre la traducció catalana en vers de la *Commedia* feta per Andreu Febrer (1429) i l'aparició de les *Sentències* (1545) hi ha una distància de més d'un segle, període durant el qual l'obra de Dante va aconseguir una enorme difusió a Catalunya; en tot cas, el que sí que es pot afirmar és que la traducció d'Andreu Febrer i les *Sentències* representen la primera i l'última manifestació material del coneixement de la *Commedia* a Catalunya durant l'Edat Mitjana. Per això, si es vol explicar l'aparició de les *Sentències*, que al capdavant són un comentari de fragments de la *Commedia*, cal que les posem en relació a l'ambient cultural que, al voltant de les corts peninsulars en contacte amb Itàlia, va facilitar el coneixement de l'obra de Dante a la península, possibilitant-ne l'entrada de còdexs italians o la còpia d'alguns d'aquests per copistes catalans, però sobretot situant-les en el lloc que els pertoca dins del context de la tradició comentarista de la *Commedia* i la seva fortuna a la Península.

1. RUBIÓ i BALAGUER (1984:388).

Un any després que Enrique de Villena posés en prosa castellana el text de la *Commedia*, l'any 1429 Andreu Febrer acabava d'enllestir la seva traducció en vers del text dantesc, només dos anys després que, com a algtzir del rei Alfons el Magnànim, tornés de fer unes gestions diplomàtiques que el portaren per terres allunyades del 1422 al 1427,² Ben relacionat dins d'una cort que en aquell moment privilegiava la lectura de la *Commedia*, Andreu Febrer, amb la seva traducció, apareixia com el poeta que responia als gustos literaris del voltant del Magnànim; és en aquest sentit que aquesta traducció es pot veure com un producte cultural estretament lligat als gustos literaris d'aquesta cort, i que permetria a Febrer aconseguir un gran reconeixement com a poeta, i, a la vegada, posar el text de Dante molt més a l'abast dels seus lectors.³

D'aquesta traducció, que algú ha definit molt encertadament com la prova més patent de la difusió de Dante a Catalunya,⁴ sabem que en posseïa almenys un exemplar el Príncep de Viana, valorat en 7 lliures, segons consta en l'inventari dels seus béns,⁵ i també en tenia un exemplar el noble barceloní Joan Berenguer Junyent.⁶ Els primers lectors de la *Commedia* van ser, sobretot, notaris i cancellers, però més tard, com veiem, el llibre va passar a enriquir les biblioteques dels nobles que volien gaudir de la lectura d'una obra que estava de moda, a partir dels còdexs portats directament d'Itàlia,⁷ sobretot per mercaders, i que va propiciar un ambient cultural en el qual la *Commedia* hi era la lectura més sovintejada. Com a mostra d'aquest interès per llegir l'obra de Dante, en un document datat el 26 d'abril del 1458,⁸ s'hi pot llegir una anècdota ben curiosa al voltant d'un Joan de Pisa, argenter, que havia d'anar a «Mora a llegir lo Dant al fill del molt egregi comte de Prades». El text en què podem llegir-la és un requeriment de l'argenter Joan de Pisa⁹ als formenters Joan Cleves

2. RIQUER (1984, II:95).

3. Els judicis crítics sobre la valoració de la llengua i la fidelitat de la traducció no són gaire positius. Veg. la síntesi que en fan Nadal-Prats (1997:133-43).

4. SOLER PALET (1921:151).

5. SOLER PALET (1921:151).

6. *Comèdia Dant scrit en lengua cathalana*. Soler Palet (1921:151).

7. GALLINA ed. (1974:15-6).

8. SOLER PALET (1921:154-6) el transcriu. El text procedeix del Manual d'en Barús, Arxiu Notarial de Barcelona.

9. SOLER PALET (1921:156-7), després de dir que «en cap obra de les nombroses consultades hi he trobat menció alguna d'aytal ilustrat artista», afegix que «degué ésser un excelent artífex tota vegada qu'era argenter del Rey, y reconegut pèrit dins son art», i el documenta en cinc moments di-

ferents. El primer al 24 de març de 1449, quan Bartomeu Munner, argenter ciutadà de Barcelona, «s'afirma per tres anys ab En Joan de Pisa, argenter del Senyor Rey, per a què li ensenyi llur ofici d'argenter y ell en cambi'l servexi en tot quant vulgui (...) provehint a n'aquest de vestit y calçat». El segon moment és el 19 de desembre de 1455, quan Pere de Copons reconegué el nostre personatge entre les persones a les quals devia 44 lliures barcelonines, «valor de certes joyes, perles, balays, sàfirs y monedes d'or y argent». Al cap d'un any exactament, Raymond de Copons, successor de Pere de Copons, reconeix continuar debent la mateixa quantitat que Pere, i finalment, el 19 d'abril de 1458, Joan de Pisa otorgava poders «per a cobros a favor d'en Joan Rech, causídich de Barcelona», i al cap de tres dies, n'atorga uns altres a en Joan Seguí, també causídich de Barcelona.

i Joan Comes per tal que aquests «li donets or per obrar e restituhir-li los llibres ab los quals vós puga legir (...) servant los pactes e promeses (...) per vosaltres promeses e offeretes per tal que totalment no haga perduts sos treballs». El fet és que els esmentats formenters haurien promès a Joan de Pisa que, si trencava el tracte segons el qual havia d'anar a Mora a llegir la *Commedia* al fill del comte de Prades, i a Aragó a servir «lo senyor Bisbe de Terra Nova, li donarien obrar or en lo qual guanyaria molt (...) dient que per més de cinc hanys, och encara per sis o per set anys, li donaríeu a hobar or per tant com no pogués hobar ab un altre jove o fadrí», amb la condició que els llegís la *Commedia* a ells i amb la prometença que aquests li farien «companyia de fills». L'esmentat Joan de Pisa va acceptar la proposta dels formenters, i fins i tot Joan Comes, li «feed fer una fornal a casa d'en Anthoni Vallmanya»,¹⁰ però abans que l'argenter anés a residir a la casa dels formenters, per més comoditat portà els seus llibres a casa d'un altre formenter, anomenat Guillem Pere Comes, per tal que «no hagués affany de aportar-los com hagués a legir a vosaltres», però com que Joan Cleves i Joan Comes «han vedats aquells partits e útils que haguera haguts», incomplint les promeses que li havien fet, i com que Joan de Pisa havia de pagar «certa soldada» a Guillem Pere Comes, cosa que li suposava un «gran dan», l'argenter fa el requeriment pel qual demana que se li faci efectiu l'or promès per tal de poder recuperar els seus llibres amb els quals pugui dur a terme la tasca de llegir la *Commedia* als formenters sota les condicions estipulades. En la resposta dels requerits, aquests tracten Joan de Pisa de farsant i estafador «que bé sap (...) que de aquell or que ab son art e falses maneres sots color de provar o sperimentar que ya al dit Comes aquell ha ell traffegat e baratat», al qual, «atessa la condició de la persona del dit mestre Johan, la qual assats per sos demèrits és diffamada e no ydònea (...) ni altri qui de sos fets fos informat li fiarien un caragol». De la mateixa manera, neguen que «lo dit Comes haver feta la fornal al·legada», i recomanen a Joan de Pisa que «farie millor, (...) pus ses maneres són enteses, si sens debat contentava als dits Alaves e Comes entorn XXXX lliures que·ls deu». No sé quina de les dues parts tenia la raó en aquest afer, però el que sí que queda clar és, que gira al voltant de la possessió d'uns llibres, en aquest cas de la *Commedia*, que eren de lectura i explicació continuades tant en els cercles socials nobles com en els burgesos i populars de les ciutats. Per posar un altre exemple de la lectura de l'obra de Dante entre la noblesa, sabem que el pare del Príncep de Viana, el rei Joan II, justificava la petició de la traducció castellana de l'*Eneida* a Enrique de Villena argumentant

10. Segurament es tracta del notari i poeta **Joan Comes** barceloní l'obra més notable del qual és **La Sort**, acabada el 28 de maig de 1458, i en la qual **hi al·ludeix** a passatges de la *Commedia*. Veg.

Riquer (1984, IV: 46 i ss.). Sobre l'ambient social i literari de Vallmanya, veg. Rubió i Balaguer (1984:438-40).

que a la «*Commedia se alaba mucho a Vergilio, e bixo buscar la dicha Eneyda si la fallaría en romance, porqué él no era bien instruído en la lengua latina*».¹¹ Amb tot aquest interès per la lectura de l'obra de Dante a la Corona d'Aragó, no és d'estranyar que s'hi documentin manuscrits de la *Commedia* copiats de mà catalana, amb glosses catalanes extretes dels diferents comentaris del text de Dante, i adreçats a l'ús de lectors catalans. De la presència d'aquests còdexs se'n conserven dos testimonis. Un d'aquests és un manuscrit conservat actualment a la Hispanic Society of America de Nova York, ben conegut gràcies a la indispensable monografia que li va dedicar Pere Bohigas.¹² El còdex conté el text italià del Purgatori acompanyat de les glosses, la majoria en italià, però amb ortografia molt catalanitzada, copiat de mà del català Bernat Nicolau Blanquer, que va acabar la seva feina el dijous 10 de juliol del 1460. Per la seva tipologia, aquestes glosses constitueixen una veritable anotació del text italià, ja que solen ser notes lèxiques que tradueixen passatges del text o de vegades versos sencers i explicacions del text i interpretacions de símbols i metàfores. Amb tot, la procedència d'aquestes glosses és diversa, i l'anotació del manuscrit no prové d'un sol testimoni; en aquest sentit, Bohigas hi localitza, sobretot, l'ús del comentari de Jacopo della Lana,¹³ en menor mesura de l'*Ottimo commento*,¹⁴ i troba alguns paral·lelismes, però mai cites literals, amb el comentari de Benvenuto de Imola,¹⁵ i tot i que algunes glosses coincideixin amb la traducció d'Andreu Febrer, no es pot concloure que el glossador l'hagués tingut a la vista, ja que en altres indrets tradueix pel seu compte.¹⁶

El segon testimoni és representat pels fragments d'un manuscrit italià de la *Commedia* amb glosses catalanes, coneguts gràcies a un breu aticle de Martí de Riquer.¹⁷ D'aquest còdex tan sols se'n conserven dos fulls, que servien com a relligadura d'un manual parroquial de la localitat de Granyena datat a l'any 1563. En el primer d'aquests dos fulls, s'hi contenen els versos 82-111 del cant XVI de l'Infern, mentre que el segon transmet els versos 100-139 del cant XXI de l'Infern, tots ells en italià, il·lustrats amb glosses interlineals i marginals en català, i de lletra, tant el text com les glosses, corrent en països de llengua catalana al segle XV. La datació de la lletra i les característiques lingüístiques de les

11. Soler PALET (1921:149).

12. BOHIGAS (1982:247-68).

13. Els passatges són: Purgatori, VII, 103-26; Purgatori, X; Purgatori, XI, 94; Purgatori, XX.

14. Purgatori, III, 112.

15. Purgatori, I, 70.

16. Així mateix, la major part de les glosses italianes i catalanes són obra d'una mateixa mà. Sobre això, i que el manuscrit aniria adreçat a lectors catalans de la *Commedia*, Bohigas (1982:260) afirma que per bé que semblaria natural que pri-

merament s'hagués copiat l'anotació italiana i després, en espais blancs, interlineals o marginals, la catalana, això no fou així. Aquesta argumentació se sustentaria pel fet que en algunes pàgines la glossa italiana s'hagi d'estrènyer perquè la glossa catalana s'estén pel marge, cosa que no hauria passat si aquesta ja hagués trobat el marge ocupat, cosa que fa pensar que en moltes planes on hi ha glossa catalana i italiana, la primera precedí l'altra.

17. RIQUER (1963:250-3).

glosses fan que Riquer dati aquests fulls en aquest període, els quals, segons Riquer, provenen d'un manuscrit de la *Commedia* copiat de mà catalana i per a ús de lectors catalans com ho prova el fet que el copista hi tendeix a simplificar consonants dobles, usa la doble efa inicial hispànica, i catalanitza mots italians (*seremo* per *saremmo* o *seria* per *saria*), i com a últim argument d'aquest fet, Riquer esgrimeix que «*la rúbrica del canto XXII, con que acaba nuestro último fragmento, esté redactada en correcto catalán y escrita indudablemente por la misma mano que copió los versos italianos*».

Les tipologies dels testimonis de la *Commedia* documentats fins ara ens ofereixen prou bé la mesura de la importància que tenia, per aclarir-ne els obscurs sentits, llegir l'obra de Dante acompanyada de glosses, habitualment espigolades dels diversos comentaris existents, o bé d'algun exemplar de la *Commedia* que contingués íntegrament algun dels seus comentaris. Així, al llarg de bona part del segle XV, la Península va rebre l'entrada de testimonis de l'obra de Dante amb els seus comentaris més prestigiosos, entre els quals hi ha els de Pietro Alighieri, Benvenuto de Imola, Cristoforo Landino i Serravalle;¹⁸ de la recepció d'aquests comentaris a la Península en conservem, encara avui, alguns testimonis materials, que són el *Tractat de les penes particulars de l'Infern* (1436) del menoret Joan Pasqual, que beu fonamentalment del *Commentarium* escrit per Pietro Alighieri, i la difusió del comentari italià fet per Cristoforo Landino, del qual, a banda dels nombrosos exemplars que varen circular del text italià, se n'ha conservat una traducció catalana anònima de la part del Purgatori, datable a finals del segle XV, i que erà usat com la font principal per l'ardiaca de Burgos, Pedro Fernández de Villegas, a l'hora de traduir i comentar l'Infern de Dante, l'any 1515.¹⁹

Cronològicament, el primer testimoni conegut de la presència d'un comentari de la *Commedia* a Catalunya és el *Tractat de les penes particulars de l'Infern* del menoret de Castelló d'Empúries Fra Joan Pasqual, que ens ha pervingut conservat en el manuscrit número 468 de la Biblioteca de Catalunya,²⁰

18. FARINELLI (1921:143-4).

19. Altres exemples de la presència d'exemplars de la *Commedia* acompanyats dels seus comentaris els constitueixen els següents testimonis documentats, per bé que no conservats fins als nostres dies. Soler Palet (1921:152) documenta un «libre apellat Dan, en toscà, escrit en pargamins, tot glosat ab istoris» que va comprar el doctor en dret barceloní Joan Ros el 18 de juliol del 1477; així mateix, Alòs Moner (1921,II:392) ens parla de la possessió, l'any 1493, d'un exemplar de la *Commedia* amb el comentari de Cristoforo Landino en mans del notari mallorquí Miquel Abeyar. Finalment, el 28 de març del 1498 l'estamper barceloní Pere Post va vendre un *Dant hystoriat* a G. Mir i A. Vernet (Soler Palet, 1921:152).

20. Els mss. 467 i 468 de la BC contenen les obres de Joan Pasqual. El primer conté el *Llibre o Summa de Beatitude*, mentre que el segon conté la *Summa de pena*, dins de la qual, formant gairebé un apèndix, s'hi troba el *Tractat de les penes particulars d'Infern*, el qual, segons afirmava el mateix Pasqual just abans d'iniciar-lo, havia d'anar seguit d'un *Tractat sobre el Purgatori*: «de aquest loch no havem al present tractar, car en tractat singular que serà fet de Purgatori largament, la gràcia de Déu mitjansant, investigarem». En el *Tractat de les penes* el mateix Pasqual hi afirma haver escrit un *Tractat dels X Manaments*. Ni del *Tractat del Purgatori* ni del dels *X Manaments* no se'n té cap constància material.

a mode d'apèndix de la *Summa de l'altra vida* del mateix autor, i que va ser donat a conèixer per Ramon d'Alòs en un treball de l'any 1921.²¹ La mentalitat amb la que Pasqual elabora la *Summa* no és la de comentar exhaustivament la *Commedia*, sinó que pretén, segons Gómez, exposar demostrativament la veritat teològica sobre l'existència, després de la mort, d'una vida eterna en la qual es consuma o es frustra el destí vertader i sobrenatural de l'home: la bemaurança de Déu. I és que aquesta altra vida, en què la justícia divina retribueix els mèrits i puneix els demèrits, es determina com la matèria concreta de l'obra de Joan Pasqual. Aquest fet permetia que el menoret castelloní elaborés la seva obra amb la voluntat de fer una mena de *Summa Teològica* adreçada a l'ús dels laics, motiu pel qual Gómez descriurà l'obra com una *Summa* de novissimis per a laics on tractar de teologia escolàstica en català, característica d'obres enciclopèdiques aparegudes a la Corona d'Aragó i nascudes al voltant d'un ambient franciscà.²² I Joan Pasqual, com a bon franciscà que vol exposar *demostrativament* una *quaestio* escolàstica, usa d'uns materials ja existents en la tradició literària per exemplificar les seves explicacions i fer-les més persuassives als lectors;²³ en aquest cas, l'obra que li oferia més recursos per l'exemplarisme poètic del seu discurs era la *Commedia*,²⁴ i interpretant la figura de Dante com una autoritat escolàstica al mateix nivell que Sant Agustí o Sant Tomàs, a la vegada que llegint la seva obra com una *Summa* enciclopèdica de teologia. Perquè Pasqual pogués acomplir el seu propòsit fent una lectura teològica de la *Commedia*, calia, però, que tots els fragments dantescos citats en la *Summa de pena* fossin el producte d'una selecció –i d'una manipulació– deliberada dels components didascàlics del poema, de manera que sempre roman oculta, o es deixa de banda, la naturalesa poètica o fictícia de la narració.²⁵ Amb tot, però, les al·lusions que fa Pasqual de Dante, segons Gómez, estan constituïdes o es presenten assistides per glosses i autoritats suplementàries procedents de la primera de les tres redaccions del *Commentarium* que Pietro Alighieri va dedicar a l'obra del seu pare, dades que suposen que, si més no des dels inicis del

21. ALÓS MONER, (1921, I:308-46). A partir d'ara, però, segueixo les informacions que dóna Francesc Josep Gómez Martín en el seu Treball de Recerca *El Tractat de les penes particulars de infern de Joan Pasqual: Estudi i edició dels capítols I-XV*.

22. Elaborar una obra enciclopèdica a mode de *Summa Teològica*, en vulgar i adreçada a «persones simples e llegues, e sens grans lletres» és el mateix que pretén fer el menoret gironí fra Francesc Eiximenis amb els llibres de *Lo Crestià* (Veg. Hauf, ed., 1983).

23. Francesc EIXIMENIS ho farà inserint contes, faules o llegendes entre les seves narracions. Hauf

ed., (1995:33-43) situarà la *Vita Christi* d'Isidre de Villena en un context franciscà a partir de l'ús que fa de materials literaris procedents de fonts com els evangelis apòcrifs, i que li serveixen per a exemplificar i imajar, mitjançant el recurs de l'*amplificatio*, les seves narracions sobre la vida de Jesucrist.

24. En límito, aquí, a resseguir molt esquemàticament l'apartat *Dante Alighieri i l'exemplarisme poètic en l'obra de Joan Pasqual* del TR de Francesc J. Gómez.

25. Aquesta mateixa actitud, com veurem, és la que retrobem a les *Sentències* de Jaume Ferrer de Blanes (Riquer, 1984, III:142).

període de redacció de la *Summa de pena*, Joan Pasqual va disposar d'un exemplar de la *Commedia* acompanyat d'una glossa que elucidava la profunda saviesa poètica, moral i teològica de la ficció de Dante, de tal manera que el poeta vulgar es veia, així, elevat a la categoria d'*auctor*, per efecte d'una aplicació erudita de les tècniques escolars de l'*enarratio* a la interpretació de la seva obra.

La segona mostra la constitueix el comentari a la *Commedia* que va fer l'humanista italià Cristoforo Landino quan ostentava la càtedra a l'Estudi de Florència. La primera edició d'aquesta obra va aparèixer impresa, a la mateixa ciutat, l'any 1481,²⁶ i a partir d'aleshores el comentari landinià es va convertir en la font més autoritzada per a comprendre el text de la *Commedia*, obtenint una enorme difusió que li va comportar ser el comentari que acompanyarà la majoria de les edicions de l'obra de Dante fins a finals del segle XVI.²⁷ El que més ens interessa, ara mateix, d'aquest comentari és la part corresponent al Purgatori traduïda al català i d'autor anònim, que s'ha conservat en el manuscrit número 20 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, amb el títol de *Comentarios y estancias de l'Infern del poeta Dantes Alighieri*, l'existència del qual coneixem gràcies a la descripció que en va fer Ramon Miquel i Planas,²⁸ i sobretot, a l'estudi que hi va dispensar Ramon d'Alòs.²⁹ Del traductor català només en sabem que era un «cèlebre autor català», per tal com es llegeix al títol del manuscrit, i sobre la datació d'aquest sembla que cal situar-la al darrer terç del segle XV, per la data d'aparició de la primera edició del comentari italià, i la lletra humanística del manuscrit català, pròpia d'aquest període. Del manuscrit se'n varen extraviar els folis corresponents al comentari dels versos 1-39 del primer cant, ja que el comentari d'aquest cant s'inicia en el vers 40. Amb tot, cal parlar de les dues disposicions tipogràfiques que presenta el manuscrit per enquadrar el text i el seu comentari. Durant tot el primer cant, aquesta disposició tipogràfica segueix la de l'incunable italià, que és la de copiar el fragment de text italià per comentar enganxat al marge esquerre del foli, deixant espai a la seva dreta i a la part inferior per al comentari. A partir del segon cant, però, ja ni tan sols apareix copiat el text italià, i el comentari passa a ocupar tota l'extensió del foli, de tal manera que perquè el

26. Sobre aquest testimoni, veg. Procaccioli, 1989.

27. No és ara el moment d'aprofundir en la difusió que va tenir el comentari italià de Landino, però sí per veure quins exemplars podem trobar en les nostres biblioteques. A la BC s'hi conserva un exemplar de la primera edició, (Florència, 1481, Nicolò di Lorenzo della Magna), a la BUB hi localitzem: Venècia, 1493, Matteo Codicà; Venècia, 1507, Bartholomeo de Zanni da Portese; Venècia, 1520, Bernardino Stagnino da Trino de Monferra; Venècia,

1529, Jacob del Burgofranco. Per a una llista de les edicions de la *Commedia* acompanyades del comentari landinià, veg. Procaccioli (1989:11-14).

28. El Correo Catalán, 17 Novembre 1921.

29. ALÓS MONER (1921, II:391-3). De tota manera, l'existència d'aquest manuscrit ja havia estat anunciada per Soler Palet (1921:149-50) seguint les notícies de Vidal Valenciano, per bé que cap dels dos l'identificava com la traducció del comentari de Landino.

lector pugui tenir una idea dels versos de la *Commedia* que es comenten, el copista es limita a escriure el nombre de tercines que són objecte del comentari.³⁰ Paral·lelament a aquest fet, la lletra del comentari del primer cant també varia respecte la de la resta del manuscrit, cosa que fa dir a Miquel Rossell³¹ que el manuscrit va ser copiat per dos amanuenses. El fet que només tinguem constància de la traducció del comentari del Purgatori va fer pensar a Alòs Moner que els comentaris al Purgatori dantesc poden molt ben ésser sols una part d'una traducció més extensa, i que no fóra d'estranyar que l'anònim traductor hagués treballat, també, almenys sobre l'Infern. Si aquesta hipòtesi fos certa implicaria que hauria existit, almenys, un primer volum dedicat a l'Infern, o bé que si la traducció hagués estat completa, hauria circulat en tres volums, un per cada part de la *Commedia*, però fins ara no s'ha trobat cap testimoni de l'obra de Dante, ja sigui original o traducció, que circulés partida en dos o tres volums.³²

El prestigi del comentari de Cristoforo Landino també fou conegut a Castella, on l'ardiaca de Burgos, Pedro Fernández de Villegas, l'any 1515 l'usava com a principal autoritat per elaborar el comentari a la seva traducció castellana de l'Infern.³³ La traducció, encomanada per la filla dels Reis Catòlics, esdevé un fidel reflex de l'interès que en la cort dels Catòlics hi havia envers la lectura i comprensió de la *Commedia*, i hauria estat començada en tornar el traductor de la seva estada a Roma pels volts de l'any 1490.³⁴

El contingut del llibre, però, no es limita a la traducció del text de l'Infern, sinó que es veu completat per un «*probemio dirigido a la señora doña Juana de Aragón (...) por cuyo mandado se hizo la traducción y glosa*», el relat de la «*vida y costumbres del poeta Dante (...)*», i una «*yntroducción d'esta obra y forma que se tuvo en lo trasladar y poner en verso castellano*». Aquestes parts, sobretot la que ens parla de la vida i l'obra de Dante i la introducció, representen una bona mostra de l'erudició amb la que el traductor castellà va emprendre el seu treball,

30. Així, per exemple, a l'inici del comentari del segon cant llegim, entre claus, *tres ternaris*. Sembla que cal suposar que s'hi comenten els versos 1-9 d'aquest cant.

31. MIQUEL ROSSELL (1958:25).

32. A més, cal recordar que més amunt s'ha parlat d'un manuscrit de la *Commedia*, copiat de mà catalana i que contenia, només, la part del Purgatori (Bohigas, 1982 : 247-68).

33. *La traducción del Dante en lengua toscana en verso castellano, por el reverendo don Pedro Fernández de Villegas, arcediano de Burgos, y por el comentado, allende de los otros glosadores, por mando de la muy excelente señora doña Juana de Castilla, Duquesa de Frías, y Condessa de Haro, fija del muy poderoso rey don Fernando de Castilla y de Aragón, llamado el Católico, con dos tratados,*

uno que se dize Querrela de la fe, y otro Aversión del mundo y conversión a Dios (Burgos, 1515). No conec cap altra edició d'aquesta traducció, de la qual en podem trobar exemplars a Barcelona (BUB), Madrid (BN, Real Acad. Hist., Palacio Real), Burgos (Bibl. Públ.) i València (UV). Sobre la traducció, veg. Franc. de Uhagon, «Una traducción castellana desconocida de la Divina Comedia», a *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1901, i l'article signat per Armida Baltrani al «Giornale Dantesco», XIII, 1915. Sobre el traductor, veg. R. de Floranes, *Memorias del Doctor don Pedro Fernández de Villegas, arcediano de Burgos*, dins *Colección de documentos para la historia de España*, XIX, 1851. Segueixo, amb tot, les refoses que en fa Farinelli (1921:134-5; 143.4; 172-6).

34. FARINELLI (1921:134-5; 172).

però també del seu molt bon coneixement de la tradició comentarista de la *Commedia*,³⁵ i de la consciència amb la que emprèn la traducció, expressada en les reflexions prou interessants que afegeix sobre la manera d'adaptar la mètrica del text de Dante a les exigències de l'endecasíl·lab castellà.³⁶

Aquests són els testimonis materials de la difusió de la *Commedia* a la península que s'han conservat fins avui, els quals podien ser coneguts perfectament per una persona com Jaume Ferrer,³⁷ que ja de jove s'havia desplaçat a la cort de Nàpols que llavors regentava el fill del Magnànim, el rei Ferran,³⁸ i al que més tard el documentem com a clavari i conseller dels Reis Catòlics en la partició del territori marítim entre les corones de Castella i Portugal durant el Tractat de Tordesillas, activitat que va comportar que es cartegés amb els Catòlics i amb

35. El comentari de la *Commedia* que tenia més autoritat per Villegas era el de Landino. Vegeu, com a bona mostra, les següents afirmacions del traductor: «Los interpretadores o glosadores de algund auctor suelen premitir su vida y costumbres, lo qual fazen también los que comentaron este notable poeta, que escriben su vida y virtuosas costumbres, especialmente el docto y muy elegante Christoforo Landino, que mejor y más copiosamente que ninguno lo comentó, al qual yo, en esta glosa e interpretación, mediante Dios más que a ninguno de los otros entiendo seguir (De la vida y costumbres del poeta)». Finalment, parlant de la tradició comentarista de la *Commedia*, Villegas afirma: «Primero fueron dos hijos suyos, Francisco y Pedro; el uno lo comentó en latín y el otro en su vulgar toscano. Después Bienbenito Ymolesse, en latín asaz elegante; después le comentó Jacobo Voloñés, en su lengua boloñesa; así mesmo Ricardo, theólogo frayle carmelitano. Otro, Andrea Napolitano, Guimforte, jurisconsulto de Vérgamo; començóle a comentar Johan Bocacio, florentino, mas no legó su obra sino al medio de la I cántica, y más postreramente Francisco de Buti, en lengua pisana. Éste, después de Bocacio, más que ninguno de los otros se esforçó en abrir el sentido alegórico. Finalmente, Christóforo Landino, en nuestros tiempos, mejor que todos le comentó y declaró, así en el sentido literal, declarando la letra, como también en los otros entendimientos y sentidos que hemos nombrado».

36. Reprodueixo, a continuació, la part de la introducció que en parla: «Dévese notar que el Dante scrive su obra en verso que comunmente tiene onze o doze sylabas, conforme al trobar castellano de Arte Mayor, en que Juan de Mena escribió el su Laberinto de las trezientas coplas, y porqué aquella manera es tan conforme al verbo suyo, y también porqué es más grave y de mayor resonancia como convenía a tan grave auctor, fize

esta traslación en aquella forma de trobar, que propriamente es verso heroyco, que en lengua greca significa alto o superior, porque Heros quiere dezir, en nuestra lengua, mayor. O señor, así mesmo es de saber que Dante escribe coplas de tercetos, que así los nombra el toscano, correspondiente el tercero pie al primero, y después el primero o del terceto siguiente, al segundo, de manera que aquellos quatro farían una media copla de Arte Mayor, como es de ocho pies, viniera así justo al talle, pero como escribe de tres en tres, en dos tercetos saltan dos pies para una copla del Arte Mayor ya dicho. Yo prové a los fazer así en tercetos, la qual manera no es en nuestro uso, y parecíame una cosa tan desordenada que lo dexé. Quedó el defeto ya dicho de faltar en cada terceto un pie para la media copla, y dos pies en cada una entera. Éstos yo acordé de los suplir d'esta manera, que algunas vezes ocurriendo de mí o algund buen pie que más aclare su testo, o confirme su sentencia, póngole, y aya paciencia el Dante que en su brocado se ponga algun remiendo de sayal que más le faga luzir. Y el filósofo dize que de misérrimo ingenio es siempre usar de lo fallado. Otras vezes suplo aquellos pies de lo que alguno de sus glosadores dize, y otras también, y las más, quando buenamente se puede fazer, tomo el primero y segundo pie del terceto siguiente, y así se fazen sus dos, y a las vezes tres tercetos una copla de ocho pies. Nótese, también, que el que treslada de otro anda tras él con sueltas, y no puede yr como ni quanto quiere, y así van algunas vezes pies, algunos forcejados, que no se pudo, o no se supo, mejor fazer».

37. Per informacions biogràfiques sobre Jaume Ferrer veg. els treballs de Coma Soley, 1941 i 1952.

38. Sobre la biblioteca del rei Ferran, i els exemplars de la *Commedia* que s'hi guardaven, veg. Marinis (1952:I, 41 i 75; II, 61-3 i 322; V, 100 i 281).

En la selecció dels fragments de la *Commedia* que serveixen a Jaume Ferrer per desenvolupar el seu discurs, l'autor hi privilegia, sobretot, les del Paradís, ja que són els que li serveixen més per parlar de conceptes teològics com la Trinitat, la creació de l'univers i la natura dels àngels, del pecat original i de la justícia divina.

«E dels dits tres llibres, ço és Infern, libre primer, Purgatori, libre segon, Paradís, libre terç, seran trets alguns documents senyaladament molt necessaris a nostra salvatió, emperò, callar y dexar a part les més altes y profundes conclusions e auctoritats que lo nostre doctor, divinalment y cathòlica, tracta specialment en lo terç libre del Paradís, hon tracta de divina essència en trinitat de persones y unitat de essència, de la creatió de l'univers y de natura angèlica, y del peccat de Lucifer y del cayment seu, y dels qui seguiren y aderiren a la sua prava y detestable presumtió superba; e del peccat del primer home y de la sanctíssima redemptió dels salvats, y dels prescits damnats, y de la tremenda justícia de nostre senyor Déu administrada en los inferns segons la gravitat y mesura dels peccats, y de la eternal glòria y electió dels salvats, las quals tan grans cosas són de tan sublima speculatió que per bé entendre aquellas ha manester hòmens de gran enteniment y doctrina.»

El recurs de citar Dante i la seva *Commedia* com autoritats escolàstiques, portarà Ferrer a fer el mateix amb alguns *Proverbios* del Marqués de Santillana, personatge al que citarà «perquè no obstant que abunda en plenitud de moltes scièncias, ell fou molt gran dantista, segons en moltes parts dels seus Proverbis mostren gran similitut en algunas auctoritats de les comèdies del dit doctor».⁴⁰

Integrat, també, dins del discurs de les *Sentències*, l'autor escriurà un breu tractat de pedres fines o lapidari, que insereix just al mig entre de la seva dissertació sobre l'ànima racional i les errades «opinions» de «alguna secta de philòspohs», i el tractament de la Santíssima Trinitat, de la mateixa manera que inclourà comentaris de cosmografia seguint, sobretot, l'autoritat del *De Situ Orbis* de Ptolomeu. Aquesta amalgama de temes i de cites, però, no ha d'estranyar en una obra d'aquestes característiques de l'època del Renaixement, en la qual tant la cosmografia com el tractament de les pedres fines eren disciplines científiques posades al costat de la teologia, i en la qual es produeix un allunyament respecte les grans obres enciclopèdiques de l'Edat Mitjana concretat en l'alleugeriment de les remissions a les cites d'autoritats. I és que a més del comentari de la *Commedia*, el llibre en què se'ns han conservat les *Sentències* conté una *Meditació o contemplatió sobre lo loch de Calvari*, la *Regla de mossèn Jaume Ferrer per conèixer en la nit quantes bores són* i un aplec de cartes de Jaume Ferrer amb

40. Ferrer copia els proverbis 94, 97 i 99 per exemplificar la vellesa virtuosa, i farà el mateix amb els 16 i 17 per tractar de la instrucció dels joves.

els Reis Catòlics⁴¹ o Cristòfor Colom.⁴² Pel seu format, i per la interpretació que fa Jaume Ferrer dels passatges de la *Commedia*, cal pensar que el llibre devia ser llegit com una obra piadosa que usava el text de Dante com l'autoritat demostrativa que li permetia d'exemplificar de manera afectiva el seu discurs teològic i científic, i sobretot amb l'afegit de la *Meditació sobre lo loch del calvari*, que seguia, per bé que a molta distància, la tradició de les meditacions sobre la vida de Crist que presentaven un model de pietat afectiva d'origen franciscà.⁴³

És des de la perspectiva que ofereix el coneixement de la difusió de la *Commedia* a Catalunya que podem explicar i contextualitzar les *Sentències* a la llum d'aquell ambient cultural i de les obres existents que haurien pogut servir de model a Jaume Ferrer per a elaborar la seva obra. Així, les *Sentències* ens apareixen com la manifestació més reculada de l'interès per la *Commedia* a Catalunya, elaborades amb la mateixa actitud i un plantejament de l'obra molt semblant a la *Summa de l'altra vida* de Joan Pasqual, però conservades en un llibre que, per la composició i l'estructura de les seves parts, recorda la traducció de l'Infern feta pel religiós Pedro Fernández de Villegas. Aquest acompanya el llibre amb dos tractadets teològics, la *Querella de la fe* i l'*Aversión del mundo y conversión a Dios*, l'últim dels quals reprèn el tema recurrent del *De contemptu mundi*, ben conegut, a finals del segle XV, gràcies a l'obra de Tomàs de Kempis del mateix títol, i traduïda al català per Miquel Péreç⁴⁴ l'any 1482, i que bé devia fonamentar bona part de l'espiritualitat afectiva d'origen franciscà de finals del segle XV i començaments del XVI que s'entreveu en les *Sentències*. De tota manera, em sembla més raonat buscar els orígens d'aquesta espiritualitat en les obres d'autors franciscans com Francesc Eiximenis o, en el cas concret de l'obra de Jaume Ferrer de Blanes, resseguir-la a la llum de l'obra de Joan Pasqual.⁴⁵

41. Una mostra de la relació epistolar entre Jaume Ferrer i els Reis Catòlics és la següent:

—*Letra feta als molt cathòlics Reys d'Espanya don Ferrando y dona Ysabel, per mossèn Jaume Ferrer, acerca lo compartiment que las Reals Altezas feren ab lo Rey de Portugal, en lo mar Oceàno* (Barcelona, 27 de Gener de 1495).

—*Letra dels molt cathòlics Reys d'Espanya don Ferrando y dona Ysabel feta a mossèn Jaume Ferrer, resposta a la prop escrita* (Madrid, 28 de Febrer de 1495).

—*Lo vot y parer de mossèn Jaume Ferrer acerca la capitulació feta entre los molt cathòlics Reys y lo Rey de Portugal, en què se demostra quant ere lo auctor gran cosmògraph y mirabilmente pràtic en la mar.*

42. *Letra de mossèn Jaume Ferrer feta a l'almirant de las Índias, Christòfol Colom* (Burgos, 5 d'Agost de 1495).

43. HAUF (1990:19-55).

44. *Libre del menyspreu del món e de la imitació de Crist*, Barcelona, 1482.

45. A l'hora de plantejar la qüestió sobre si aquesta espiritualitat es deu a l'entrada de corrents devocionalistes o bé segueix la tradició espiritual catalana d'ambient franciscà, segueixo les conclusions de Hauf (1990:51) segons les quals «convindria que, sense deixar de mirar, quan calgui, més enllà de les nostres fronteres, comencéssim a estudiar seriosament la nostra pròpia tradició espiritual. El cas concret d'Eiximenis palesa que moltes de les obres que encara romanen inèdites per a vergonya de tots, acompliren una important funció de pont en un moment de migrada producció castellana, i tingueren un ressò i una influència ben notables».

Bibliografia

- D'ALÒS MONER, Ramon (I). «Fra Joan Pasqual, comentarista del Dant», *Quaderns d'Estudi*, XIII, 1921, p. 308-46.
- ÍD., (II). «Nota sobre un manuscrit dantesc», *Estudis Franciscans*, XXVII, 1921, p. 391-393.
- BOHIGAS, Pere. *Un manuscrit dantesc copiat a Catalunya*, dins *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, PAM (Biblioteca Abat Oliva, 23), 1982, p. 247-68.
- COMA SOLEY, Vicenç. *Santa Maria de Blanes*, Barcelona, 1941.
- ÍD., *Jaume Ferrer de Blanes y el descubrimiento de América*, Blanes, 1952.
- FARINELLI, Arturo. *Dante in Spagna, Francia, Inghilterra, Germania*, Torí, Fratelli Bocca Ed., 1922.
- FERRER DE BLANES, Jaume. *Sentències Cathòliques del diví poeta Dant*, Barcelona, Carles Amorós, 1545.
- GALLINA, Annamaria (ed.). *Divina Comèdia: Versió catalana d'Andreu Febrer*, 5 vol., Barcelona, Ed. Barcino (col. ENC), 1974-1988.
- HALP, Albert (ed.). *Francesc Eiximenis: Lo Crestià*, Barcelona, Ed. 62 (MOLC, 98), Barcelona, 1983.
- ÍD., *L'espiritualitat medieval i la Devotio Moderna*, dins *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, PAM/IFV, 1990, p. 19-55.
- ÍD., *Isabel de Villena: Vita Christi*, Barcelona, Ed. 62 (MOLC, 115), 1995.
- MARINIS, T. de. *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, 6 vol., Milà, Ulrico Hoepli, 1952.
- MIQUEL ROSSELL, Francisco. *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, vol. I (1 a 500), Madrid, 1958.
- NADAL, Josep M. i Modest PRATS. *Història de la llengua catalana*, vol. II (=El segle XV), Barcelona, Ed. 62, 1997.
- PROCACCIOLI, Paolo. *Filologia ed esegesi dantesca nel quattrocento: L'Inferno nel commento sopra la Commedia di Cristoforo Landino*, Florència, Leo S. Olschki Ed. (Bibl. dell'Archivum Romanicum, 222), 1989.
- RIQUER, Martín de. «Fragmentos de un manuscrito del Infierno de Dante con glosas en catalán», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, XXI, Münster, 1963, p. 250-3.
- ÍD., *Història de la literatura catalana*, Ariel, 1964 [1984].
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi. *Història de la literatura catalana*, v. I, Barcelona, PAM, 1984.
- ÍD., *Les Sentències cathòliques de Ferrer de Blanes*, dins *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, PAM (Biblioteca Abat Oliva, 128), 1993, p. 454-7.
- SOLER PALET, S. «L'obra del Dante a Catalunya», *Catalana*, V, 15 abril 1921, p. 145-57.